

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Gazdaság-, Politika- és Régiótörténeti Műhely

**Márki-Zay Péter:
Magyarország 20. századi fejlődésének
összehasonlító elemzése**

Ph.D. értekezés

Tézisfüzet

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida
Műhely vezetője: Prof. Dr. Berényi István

Konzulens: Prof. Dr. Szakács Sándor,
DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2005

I. Kutatási feladat

Dolgozatom célja Magyarország 20. századi gazdaságtörténeti korszakainak, és azon belül egyes szakaszainak objektív megítélése a magyar gazdaság más országokhoz viszonyított relatív fejlődése szempontjából. A vizsgálat kiválasztott módszere a GDP/fő, illetve az ezt is tartalmazó (az ENSZ által kifejlesztett) HDI alapján történő összehasonlítás fejlettségben a század folyamán valamikor Magyarországgal összehasonlítható szinten járó országokkal és régiókkal (Kelet-Közép-Európa, Délnyugat-Európa, Latin-Amerika, Délkelet-Ázsia). A kapott eredmények magyarázatára továbbá megvizsgáltam több gazdasági és gazdaságon túli tényező alakulását is, igyekezve feltárni a kimutatott változások hátterét.

A kutatás szintetizáló jellegénél fogva a történettudomány mellett a közgazdaságtan, statisztika, szociológia, politológia és érintőlegesen bizonyára más tudományágak is érintettek. Bár a szükséges mértékben igyekeztem vizsgálódásom mindezen területekre kiterjeszteni, senki sem állíthatja, hogy akárcsak ezek közül egyetlen területen is rendelkezik a tudomány hazai és nemzetközi legújabb eredményeinek és módszereinek ismeretével. Az értekezés ennek megfelelően mindezen területeken kényszerűen is felszínes marad, de a fő kérdés megválaszolásában hasznos szempontokkal és eredményekkel segíti a további történeti vizsgálatokat.

II. Elvégzett vizsgálatok és eredményeik

A fejlődés mérésének alapfeltétele egy általánosan elfogadott szempontrendszer megléte. Ilyen mérce volt nagyon sokáig az országok egy főre jutó GDP-jének összehasonlítása, és ezen az alapon történő rangsorba állítása. A nemzeti jövedelemnél szélesebb körű fejlettség-mérésre 1990-től az ENSZ fejlődésügyi szervezete, az UNDP bevezette a Human Development Indicator-nak (HDI) elkeresztelt összetett mutatószámát, melyben a GDP mellett az

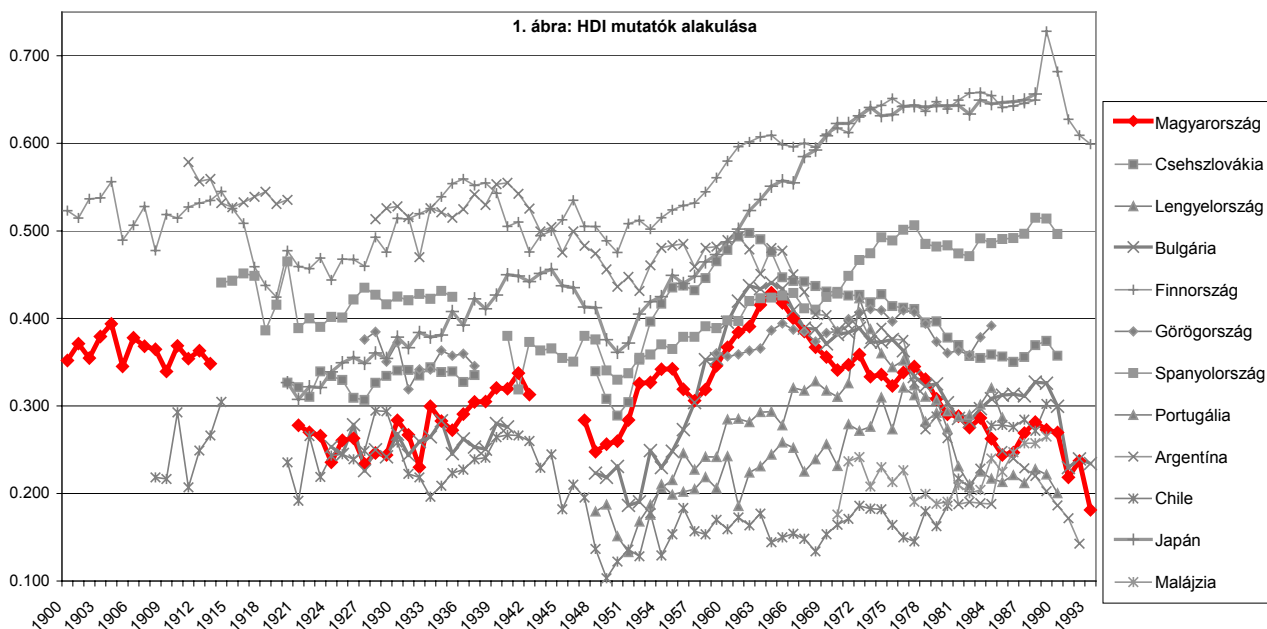
országok oktatási és egészségügyi teljesítménye is egyenlő súllyal szerepel. A mutató értékének kiszámításához az adott ország mellett a valamennyi további ország adataiból képezett legjobb és leggyengébb értékekre is szükség van, így bár a szervezet 1975-ig visszamenően ötévente meghatározta a múlt adatait is, ennél korábbi adatok előállítása felettébb körülményes lenne. Megvizsgáltam azonban a mutatót felépítő gazdasági, oktatási és egészségügyi mutatók alakulását Magyarország és számos vele összehasonlítható helyzetű ország esetében 80-100 évre visszamenőleg, és ennek alapján (az UNDP-hez képest némileg módosított tartalommal) felrajzoltam a magyar társadalmi fejlettségi szint (HDI-dimenziójú) évszázados grafikonját.

Az így nyert eredmények a közelmúlt eddigi értékeléseinél élesebben rámutathatnak Magyarországon egyes politikai rendszereinek gazdaság- és társadalompolitikai eredményeire, elősegítve objektívebb értékelésüket. A HDI mutató alakulásához szükséges számítások mellett megvizsgáltam az egyes összetevők változásának háttérben meghúzódó folyamatokat is. Különös hangsúlyt helyeztem a gazdasági növekedés vizsgálatára (minthogy alapvetően ez teremt lehetőséget a fejlettség többi dimenziójának javítására is), és néhány, a kutatásom szempontjából érdekes elméleti kérdést is boncolgattam, remélhetőleg néhány új szemponttal gazdagítva a vonatkozó szakirodalmat.

<i>1. táblázat: Magyarországira vonatkozó GDP% számítások összehasonlítása</i>													
	Mitchell	KSH	Matolcsy	UNDP	Bairoch	Ehrlich	PWT	PWT	Maddison	GDC	GDC	PWT	Ehrlich
<i>1960 USD</i>	1960 USD	1960 USD	1960 USD	1960 USD	1960 USD	1960 USD	Laspeyres	Chain	GK	GK	EKS	USA%	USA%
1900	200	144							434				
1912	245	200											
1913	250	205			372				541				
1925	223	180	223		365				588				
1937	305	263	316		453	405			656				21%
1950	367	316			560				640	640	942		
1960	621	558			958	692			941	941	1,386		21%
1970	1,023	940			1,576	964	1,204	1,204	1,297	1,297	1,910	34%	23%
1975	1,359	1,273		818			1,548	1,557	1,497	1,497	2,205	38%	
1980	1,539	1,525		959		1,577	1,827	1,837	1,626	1,626	2,395	39%	32%
1985	1,659	1,663		1,059			2,052	2,053	1,689	1,691	2,490	39%	
1990	1,716	1,706		1,109			2,151	2,153	1,637	1,666	2,453	36%	
1993	1,476	1,448					1,889	1,886		1,420	2,092	31%	
1998				1,124			2,125	2,125		1,667	2,456	31%	
2000				1,240			2,341	2,340		1,840	2,711	31%	
2004										2,142	3,155		
(1925/1913):	89%	88%			98%				109%				
(1937/1925):	137%	146%	141%		126%				112%				
(1950/1937):	120%	120%			122%				98%				
(1960/1950):	169%	177%			171%				147%	147%	147%		
(1970/1960):	165%	168%			165%	139%			138%	138%	138%	114%	109%
(1980/1970):	151%	162%				164%	152%	153%	125%	125%	125%	114%	138%
(1990/1980):	111%	112%		116%			118%	117%	101%	102%	102%	93%	
(1998/1990):				101%			99%	99%		100%	100%	84%	
(2000/1990):				112%			109%	109%		110%	110%	86%	
(1985/1950):	452%	527%							264%	264%	264%		

A HDI alkotóelemei közül kétségtelenül a legnehezebb a megfelelő GDP/fő értékek megtalálása, ezért ezen a területen magam is gyarapítottam egyvel a rendelkezésre álló adatsorok számát. Az egészségügyi és oktatási adatok forrásaként is használt Mitchell-féle történeti statisztikák konstans áras értékeiből egy láncindexsort képeztem a kiválasztott mintegy 50 országra, majd ezen indexsorokat a Groningen-i Egyetem Növekedéskutató Intézetének Geary Khamis-féle vásárlóerő-paritással számított adatsorának 1987-es értékeivel dollárra váltottam át, megteremtve ezzel összehasonlíthatóságuk alapjait. A kapott adatokat a 2.3. fejezetben összevettem a legismertebb kutatások eredményeivel, rámutatva, hogy egyik vizsgálat sem lehet abszolút mérce a magyar (és más országok) **GDP/fő szintjeinek** vizsgálatakor, másrészt a kimutatható jelentős korreláció bizonyította, hogy ez az adatsor legalább annyira alkalmas a **növekedés ütemének** vizsgálatára, mint bármely másik. Az egyes kutatások Magyarországra vonatkozó értékeit az 1. táblázatban is szerepeltetem.

A táblázat szerint Magyarország a gazdasági növekedés ütemében Kelet-Közép-Európa többi országához hasonlóan teljesített: a század eleji gyorsabb növekedést az első világháborúból és a világgazdasági válságból felépülve egy lassabb fejlődés követte, majd egy gyorsabb szakasz a 60-as évekig, és ismét lelassulás a 70-es években, majd a rendszerváltásnál igen jelentős visszaesés is, az évszázadot pedig ismét egy gyorsabb ütem zárja. Ez a grafikon egyedül Latin-Amerikához képest előnyös, Európa nyugati periferiái és Délkelet-Ázsia a 70-es éveket követően bizony sokkal látványosabb fejlődést mutatott, és a rendszerváltáskor egyértelmű előnyre tett szert.

A GDP/fő adatokból (az eredmények szempontjából lényegében mindegy, hogy melyik kutatást használjuk) az oktatás és egészségügy naturális mutatóinak hozzáadásával egy HDI-dimenziójú (de módszertanában eltérő) mutatót képeztem, amit az UNDP rendelkezésre álló rövidebb adatsoraival való jelentős egyezés is hitelesített. Ezután az időbeli összehasonlítást dinamizáltam azzal, hogy az egyes értékeket nem az abszolút, hanem az adott év legalacsonyabb és legmagasabb értékei által meghatározott skáláján váltottam át a HDI 0 és 1 közötti értékére, ami már egy valóban jelentőségteljes ábrát eredményezett, ld. 1. ábra.

A HDI által mért fejlődés szembeszökően törést mutatott a magyar fejlődésben, mely a különböző mutatók esetében egyenként nem volt ennyire látványos: a magyar fejlettség a háború után egészen 1964-ig lendületesen emelkedett, ám ebben az évben elérte maximumát, majd meredek hanyatlásnak indult. Közelebbről megnézve még érdekesebb, hogy a törés mindhárom adatsorban megfigyelhető ebben az évben: az egyetemi hallgatók számának, a gyermekhalandóságnak, és az egy főre jutó nemzeti összterméknek egyaránt fordulópontja ez az év (sőt, még az itt figyelembe nem vett várható élettartam növekedése is megállt, ill. a férfiak esetében hamarosan csökkenni kezdett).

Hogy a jelenség háttérében lejátszódó folyamatokat megismerjük, röviden megvizsgáltam, mi hathatott a magyar fejlettség és különösen a gazdasági

növekedés alakulására. Az eredmények fényében az alábbi jelenségek látszanak kirajzolódni.

III. Eredmények összefoglalása

A mainstream makroökonómia és Jánossy Ferenc elméleteit vizsgálva a felállított adatbázis segítségével a trendvonalakkal kapcsolatban megállapítottam, hogy azok elsősorban nemzetközileg meghatározottak, az adott gazdaságtörténeti korszakra jellemzőek (hagyományosan fázishatárnak tekinthetők 1913, 1950, 1973 és még vitathatóan 1994), és csak kisebb mértékben az adott országok sajátosságaira vagy gazdaságpolitikájára.

A relatív fejlettség és gazdasági növekedés vizsgálatával kimutattam, hogy a „későn jövők előnye” a vizsgált időszakban és országokban mint általános szabály nem működött, általános felzárkózási tendencia és így globális konvergencia nem érvényesült (szemben az egyes régiókon belüli és egyes kiemelt országok és térségek közismert egyedi eredményeivel).

A trendvonalakat elemezve megvizsgáltam az első és második világháború utáni helyreállítási időszakokat, majd a rendszerváltás időszakát. A válság előtti fejlettségi szinthez történő gyors (éves 10% feletti növekedéssel jellemezhető) felzárkózás jelensége nem jelentkezett a rendszerváltás esetén, amit véleményem szerint a korábbi évekre kimutatott fejlettségi szint speciális körülményei magyaráznak. A magyar gazdaság 1988-as teljesítménye a piacgazdasági és nyitott világpiaci körülmények között soha nem jelentkezhetett volna, hasonlóan ahhoz, ahhoz ahogy mondjuk egy a Holdon rendezett magasugró bajnokság eredményei sem lennének összehasonlíthatóak a földi versenyekkel (így a rendszerváltás előtti teljesítmény és az ún. transzformációs veszteség is egészen más megvilágításba kerül). A szocialista országok felzárkózási kísérletét értékelve kimutattam annak kezdeti sikereit, majd végső kudarcát. Külön megvizsgáltam az ágazati szerkezet változásának és a gazdasági növekedés folyamatának összefüggését, kimutatva az ipari termelés túlzott

mértékének káros hatását. Szintén megmutatkozott a mezőgazdaság részarányának fejlettségi szinttel mutatott iparnál magasabb korrelációja.

A szabadidő mikroökonómiai értelmezésére alapozva kísérletet tettem a jólétre gyakorolt hatásának figyelembevételére az országok nemzeti jövedelem-számításában, kiszámítottam és bemutattam a módosított értékeket, kiemelve a fejlettségi sorrendre gyakorolt hatásukat.

A nyugat-európai integráció sikerességét a tagországok jövedelmi szintjei közötti szórás csökkenésével igazoló tanulmányok hatására elvégeztem ezt a vizsgálatot a KGST-országokra, ami a KGST-t legalább olyan hatékonynak mutatta, mint az Európai Uniót: a tagországok közötti jövedelmi különbségek még nagyobb mértékben csökkentek – igaz, lényegesen magasabb szintről.

A gazdasági növekedés tényezőinek számbavételéhez a termelési függvényből indultam ki: a nemzeti jövedelem alapvetően a természeti erőforrások, a befektetett tőke, a felhasznált munkaerő és a környezet, valamint az elérhető technológia függvénye. Esetünkben a viszonylagos változatlanság miatt a természeti erőforrásokkal nem foglalkoztam.

A megtakarítási ráta összefügg a meghatározó jelentőségű beruházási aránnyal, azonban a nemzetközi tőkemozgások miatt nem azonos vele (ezt mutatja az adatbázison mért 65%-os korreláció is). Hogy a beruházások esetében nem a kimutatott mennyiség, hanem a hatékonyság a döntő, megmutatkozik a statisztikákban szereplő beruházási ráta és a gazdasági növekedés közötti pozitív, de gyakorlatilag jelentéktelen korrelációban. Magyarország esetében például az ötvenes évek magas beruházási rátája hazai viszonyok között életképtelen és a nemzetközi technológiai fejlődés által gyorsan feleslegessé tett nehézipari fejlesztéseket takart (jelentős részben improduktív katonai célokat szolgált).

Magyarország esetében az eladósodás is kiemelt szempont, elsősorban néhány kiemelkedően deficités év (1971, 1975, 1978) és az 1974-1980 között

végig negatív külső egyenleg miatt. Az egyensúlyhiány következménye, hogy a 80-as években egy év kivételével tőkeexportőrök voltunk (törlesztés és kamatterhek), és csak a rendszerváltás folyamatai (privatizáció, külföldi tőkebefektetések, portfólió-befektetések) miatt lett ismét negatív az egyenleg. A növekedés gátja elsősorban az volt, hogy a 80-as évek adósságtörlesztései a tőkeberuházások kárára történtek meg, mint ahogy a beruházások és hazai fogyasztás magas szintjének együttes fenntartását szolgálta a 70-es évekbeli hitelfelvétel.

A szocializmus negyven éve alatt a termelő beruházások érdekében elhanyagolták az infrastruktúrában akár csak az állagmegóvó fejlesztéseket is, később ehhez járult a jelentős adósságállomány, így elmondható, hogy a szocializmus úgy vallott kudarcot a centrum országokhoz való felzárkózási kísérletében, hogy közben több generáció (a hetvenes évekig főként az előző, onnantól inkább a következő) megtakarításait felhasználta eme kísérletéhez. Ezt a súlyos örökséget sajnos nem mutatják a GDP-adatsorok, ugyanis a változás a flow-változók (ráadásul jelentős részben a fogyasztás) érdekében a stock-változók állományát csökkentette. Kiemelendő tény továbbá, hogy a magyar GDP előállításában a magyar tőke részesedése a háború előtti 87-88%-ról napjainkra 60%-ra esett vissza – nemzetközi példákkal mutatom be ennek fejlődést fenyegető voltát. A kiesett ötven év más fejlettségbeli előnyöket is erodált: a háború előtt Magyarországon – a fejlődésben mai versenytársaink többségével szemben – működő pénz- és tőkepiac, bankrendszer, nyugdíj- és takarékpénztárak hálózata, gazdasági felsőoktatás, szakmai tapasztalatokkal és konszolidált erkölcsi háttérrel rendelkező szakembergárda működtette a gazdaságot, míg a rendszerváltás újra a kalandor vállalkozók, zavaros viszonyok 19. században egyszer már megtapasztalt korszakába vezette az országot. A szocializmus a tőkejavakat azok államosítása után két generáció alatt amortizálta, likvid eszközeiket társadalompolitikai céljaira fordította, majd hazai

vevőt sok esetben nem találva külföldi tulajdonosoknak értékesítette. Az ország és az állam vagyonszerlege ezen évek alatt hatalmas hiányt mutat (összegét Bogár László és Békesi László 100 milliárd dolláros nagyságrendűre becsülte 1995-ben), a képet pedig tovább rontotta a kényszerűen felgyorsított és az ágazatok példátlanul széles spektrumára kiterjedő privatizáció. Talán megkockáztatható, hogy éppen a magyar állam és lakosainak vagyonszerlege mutatja a legkritikusabb képet a szocializmus korszakáról.

A huszadik századi magyar fejlődésben a tőkénél is fontosabb szerep jutott a munkaerő mennyiségének: a két világháború között a munkanélküliség akadályozta a gazdasági potenciál kihasználását, a háború után a munkáslétszám felduzzasztása adta a növekedés fő forrását, majd a Kádár-rendszerben a formális foglalkoztatás és a munkaidő jóléti intézkedésekkel párhuzamos csökkentése további inputokat vont el a gazdasági növekedéstől. A munka mennyisége a lakosság létszámától, az aktivitási és munkanélküliségi rátától és az átlagos munkaidőtől függ. Az aktivitási és foglalkoztatási ráta egyaránt lényegesen emelkedett a második világháború után, így a munkaerő mennyiségi növekedése vált a fejlődés egyik motorjává. A rendszerváltás során ismételten megjelent illetve láthatóvá vált a munkanélküliség. A munkaidő-viszonyokat a 70-es évektől elemezve látható, hogy a magyar szintnél alacsonyabb munkaidőkkel csak a lényegesen magasabb fejlettségű országok rendelkeznek, és viszont, a felzárkózásban sikeres ázsiai és európai peremországok kivétel nélkül többet dolgoznak.

A humán tőkét, a munkaerő minőségét az oktatási mutatókkal szokás mérni, esetünkben erre a felsőfokú oktatásban résztvevők lakossághoz mért arányát használtam fel. A 10 ezer főre jutó hallgatószám 1936-ban mindössze 11,5-nél elérte az évszázados minimumot (az első világháború éveit kivéve). Ekkoriban a megfelelő adat Romániában 17,7, Argentínában 19,8, Japánban 22,6, Finnországban 31,6, az Egyesült Államokban pedig 94,2 volt, és csak

olyan országok maradtak el mögöttünk, mint Lengyelország (4,2), Jugoszlávia (9,8), Portugália (9,2), vagy Mexikó (6,5). A mutató alacsony szintje a nemzetközi tendenciával egyezően gyorsan javult a második világháború után, azonban ez a növekedés lelassult és a nemzetközi mezőnyben – a szocialista országokkal együtt – gyorsan lemaradt a hetvenes évektől. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy az OECD-tanulmány szerint a gazdasági fejlettség sokkal inkább a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők arányától függ, semmint az egyetemi diplomásoktól, leginkább azért, mert az egyetemi tananyag jelentős része gazdaságilag nem alkalmazható. Az összefüggést a példa kedvéért a magyar felsőoktatásra alkalmazva megkockáztatható, hogy még a mérnökök és közgazdászok oktatásában is sok volt a napi vállalati gyakorlatban nem alkalmazható, illetve az ott szükséges, de a főiskolákon, egyetemeken nem oktatott tananyag.

Bár az iskolai végzettséggel szándékunk szerint a munkaerő minőségét akartuk mérni, a kettő közötti összefüggés pedig nemcsak hogy nem automatikus, hanem például a volt szocialista országok esetében bizonyítottan nem áll fenn. A keleti blokk valamennyi országára igaz, hogy a szocializmus felmérhetetlen károkat okozott az emberek (munka)erkölcsében – a jó hír az, hogy ez a folyamat a rendszerváltást követően lassan megfordult, és ma már általában javuló tendenciát mutat. A lemaradást fokozta az az összefüggés, hogy egy a versenyképességgel foglalkozó washingtoni intézet kutatásai szerint a termelékenység, és így közvetve az országok közötti versenyképességet a munkások képzettségénél sokkal inkább a vezetők képessége befolyásolja a munkások képzésére, vezetésére, a vállalat irányítására. Nem kell hangsúlyozni, hogy ez nemcsak a vállalati vezetőségre igaz, és az is köztudott, hogy a „banánköztársaságok” katonai diktátorai és a szocialista államok pártfőtitkárai nem szakmai kvalitásaik alapján kerültek kiválasztásra.

Az 1956-os forradalmat követően a korábbi feszített normákat és megnövelt munkaidőt csökkentették, a béreket jelentősen emelték, ami kiegészült a munkaerő-tartalékok kimerülése okozta munkaerő-hiánnyal, az eredmény pedig a teljesítménytől nagymértékben független anyagi biztonság lett, ami viszont a munkaerőkölcsök gyors romlását okozta. A kapun belüli munkanélküliség, a munkamorál alacsony szintje, a köztulajdon semmibe vétele az állami vállalatok eszközeire is jellemzővé vált. Az egyre terjedő másodállások érdekében a főállás sokszor másodlagossá vált, esetleg ahhoz munkaeszközöket szolgáltatott. Ez a hozzáállás igen gyorsan a kultúra részévé vált, és a mindennapi élet minden területét beárnyékolta. Károsan hatott az is, hogy az általános áruhiány következtében kialakult a vevők versenye, ami a kereskedelemben és szolgáltatásokban dolgozók alacsony motivációján keresztül a megtermelt áruk és nyújtott szolgáltatások minőségéig mindent befolyásolt. Míg a nyugati gazdaságokban a vállalat közvetlen érdeke azonosulni a vevői elvárásokkal, a dolgozóké pedig a vállalati érdekekkel, addig ez a szocialista országokban hovatovább ritka kivételnek számított, és ezen a 60-as években megindult reformok is alig tudtak változtatni.

A folyamatos tanulás japán modellje, az életkortól függetlenül folyó erkölcsi és szakmai nevelés a munkaerő minőségének igen fontos eleme. A gyors iparosítás éveiben a szakmai ismeretek oktatása mellett a dolgozók erkölcsait nálunk is folyamatosan javítani igyekeztek, a nemzetközi szolidaritás, társadalmi munka, a kiemelkedő teljesítmények jutalmazása (sztahanovisták) – mind ennek voltak sajátos megnyilvánulásai. A Kádár-korszak konszolidációja után ez a folyamatos társadalmi nevelés hitelét veszítette – és ahogy a cserkészlet mintájára alakított úttörőmozgalommal maga az ifjúsági szervezet is kimúlt a rendszerváltás idejére – az iskolai és munkahelyi nevelés is abbamaradt. Míg korábban a szocializmus társadalom-átalakító törekvéseinek megfelelően az általános iskolától a munkahelyekig pozitív példákat állítottak a lakosság elé, ez

a tevékenység a rendszerváltás éveiben a minimumra csökkent, és ma már csak az uniós programok PR-kampányaira szorítkozik – ez lényegesen kevesebb annál, mint amit az olyan individualista kultúrájú, de határozott jövőképpel rendelkező országok folytatnak, mint Franciaország vagy Kanada. Fukuyama a fejlődésben a társas készség fontosságát tárgyaló munkájában olyan további meghatározó készségekre is utal, mint a tisztesség, a takarékosági hajlam, a tehetség, a tudás, a vállalkozói energia, és a képzettség igénye.

A mindezen szempontokra visszavezethető tényezőhatékonyságra Maddisonnál találhatunk összehasonlító számításokat: az egész térségre jellemző szovjet értékek bizony nemcsak a nyugat-európai szinthez képest maradtak le, hanem a fejlődő világhoz képest is. Magyarországon a rendszerváltás idejére az alacsonyabb munkaóraszám alacsonyabb hatékonysággal is párosult (a munka termelékenységében megelőzött bennünket Dél-Korea mellett Törökország is), ami nagymértékben rontja nemcsak egy távol-keleti, de még egy ír vagy spanyol típusú felemelkedés esélyét is.

Az értekezéslet első fejezeteiben inkább a jövedelem megtermelésével foglalkoztam, az érzékelt jólétben azonban még azonos jövedelemmel rendelkező országok között is lényeges különbséget eredményez a jövedelem felhasználásának módja, a jövedelem termelésével szemben a mérleg kiadási oldala, a bevételek elköltésének irányai. Az életszínvonal vizsgálatokor először az élelmiszerfogyasztást néztem meg közelebbről. A század során folyamatosan javuló értékekben látványos előrelépésre az 1955 és 1989 közötti években került sor, ekkor a hazai élelmiszerfogyasztás gyakorlatilag (legalább mennyiségében) felzárkózott a centrum országaihoz. A szocialista rendszer sikerei mellett azonban meg kell említeni, hogy ez a jóléti forradalom, az éhezés és alultápláltság megszűnése a harmadik világ kivételével világszerte lejátszódott, sőt, a fogyasztás szintje a centrumhoz sikeresen felzárkózó országokban – elsősorban minőségi szempontok szerint – még meg is haladja a magyarországit.

A fogyasztás és életszínvonal második választott mutatója, a fejlettség magasabb szintjénél telítődő tartós fogyasztási cikkek, ill. konkrétan a személygépjárművek esetében némileg eltérő tendenciákat tapasztalunk. A századelőn Magyarország ebből a szempontból viszonylag fejlettnek tekinthető, de már a két világháború közötti időszak is visszaesést jelent, végül pedig az ötvenes évek eredményeztek igen jelentős elmaradást a személygépjárművek számában, még a háború előtti szinthez képest is jelentősen visszalépve. A felzárkózás megindult 1958-tól, a nyolcvanas években a mennyiségi mutatók terén pedig utolértük Argentínát, Izraelt, Jugoszláviát és Görögországot, azonban Ciprus és Írország 20, ill. 40%-kal előz meg bennünket, míg a fejlettebb európai országok átlagosan még mindig kétszer annyi járművel rendelkeztek a rendszerváltás idején, mint Magyarország. Ehrlich Éva természetes mutatókra épített nemzeti jövedelem-becslési kísérlete által inspirálva a személyautók arányát használva a regressziós függvényekbe behelyettesítettem a magyar járműpark adatait, és így a hivatalos GDP-értéknél másfél-kétszer magasabb nemzeti jövedelem adatokat kaptam. Feltételezhető, hogy a személyautóknál tapasztalt tendenciák meglehetősen pontossággal tükrözik a tartós fogyasztási cikkek általános alakulását is, azaz a fogyasztás szintje e javakból az 50-es években lényegesen visszaesett, majd a kádári „fridzsiderszocializmus” éveiben az ország reális fejlettségi szintjénél is sokkal magasabbra emelkedett, sőt, a rendszerváltás első éveiben a nyugati áruk elérhetővé válása még egy újabb lökést is adott ennek a tendenciának.

A fogyasztás harmadik területét a telefonvonalak számának, ill. 1000 lakosra jutó arányának alakulásával szemléltettem. Itt Magyarország a század elején még az úttörő országok közé tartozott, lemaradva ugyan az élenjáró Svájc és Svédország, illetve még mindig két-háromszor több vonallal rendelkező német és osztrák színvonalhoz képest, de megelőzve a táblázatban minden más országot, beleértve Angliát és Franciaországot is. Ez utóbbi ugyan már 1910-re

illetve 1922-re megváltozott, azonban még a Horthy-korszakban is igen előkelő helyezésünk volt a periféria államai körében (Csehszlovákia, Írország, Spanyolország, Portugália, és még Olaszország is mögöttünk állt a rangsorban). 1950-re már az ír, spanyol, olasz és csehszlovák mutatók mögött is elmaradtunk, a 60-as évekre a japán, kelet-német, portugál és görög szint is elhagyott, végül a nyolcvanas években már a koreai, jugoszláv és bolgár ellátottság is jobb volt, és a török adatok is erősen közelítettek.

Az infrastrukturális fejlesztések terén külön is aggasztó ez a lemaradás, hiszen az ország emiatt lemaradt a technológia harmadik ipari forradalomnak is nevezett újabb minőségi ugrásáról (telekommunikáció, elektronika, számítástechnika, internet). A lemaradást tovább súlyosbítják a minőségi különbségek. Elég arra gondolni, hogy akár csak a nyolcvanas években is mennyire reménytelen vállalkozás volt vidékről egy budapesti számot felhívni. Ahogy az élelmiszereknél a bélszín és a déligyümölcsök hiánya (ill. télen mindenfajta zöldség és gyümölcs szűkössége), az autóknál a balesetveszély és környezetszennyezés, a szolgáltatásokban is hatalmas minőségi szakadék tátongott még a kimutatott mennyiségi elmaradás mögött is.

Az életszínvonalat is meghatározó egészségügy Magyarországon nem tartozott a sikerterületek közé. A század elején – József Attilát idézve – „ezernyi fajta népbetegség, szapora csecsemőhalál” mutatta az elmaradott állapotokat. A század közepén a nemzetközi tendenciát követve (sajnos inkább kissé lemaradva) lényeges javulás állt be, a javulás azonban megállt a 60-as évek közepére, az elmaradottság betegségeit a civilizációs betegségek vették át, anélkül, hogy a fejlettség előnyös jelei is jelentkeztek volna. A káros szenvedélyek és a személyes stressz mutatói folyamatosan romló képet mutattak, majd a rendszerváltással még az addig ellenőrzés alatt tartott kábítószer és bűnözés is megjelentek, a fejlett európai országok szintje alá süllyedt a közbiztonság, és egyre drágábbá vált az elvben ingyenes egészségügy. Bár e

szempontok növekedésre kifejtett közvetlen hatása nem egyértelmű, a társadalmi fejlettségre egyértelműen negatívan hatottak, és hatnak mind a mai napig.

Az egyenjogúság és igazságosság terén sokkal kisebb kilengéseket találhatunk, mint az egyenlőség ezzel általában ütköző szempontjainál. Ideális állapotokról egyik korszakban sem beszélhetünk, így a gazdasági eredményeket ez a szempont kevésbé befolyásolta. Az társadalmi egyenlőség esetében az ország a 20. század során a gazdasági növekedésre egyaránt káros egyik szélsőségből (latin-amerikanizáció a Horthy-rendszerben) a másikba esett (motiváció visszafogása a Rákosi- ill. Kádár-rendszerben), a leghatékonyabb összetételt a rendszerváltás után alakítva ki. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szocialista rezsim egyenlősítés terén – nem jogállami eszközökkel – elért eredményei előremutatóak voltak, és az alkalmazott gyakran brutális eszközök miatt feltételezhető, hogy egy demokratikus rendszerben még kormányzati beavatkozásokkal sem érhattük volna el ezt a szintet ebben az időszakban. Itt tehát Magyarország nagyobbat lépett előre a korábbi állapotokhoz képest, mint mondjuk Dél-Európának az Unióhoz nálunk korábban csatlakozó országai.

A művészetek és irodalom, a kultúra szempontjából a század első fele a kiemelkedő eredmények és rendkívüli színvonal időszak, míg a Rákosi-kortól kezdve ezzel szemben a kultúra tömeges elérhetősége (olcsó könyvek, színház, koncertek) említhető pozitívumként. Paradox módon a sokszor a napi megélhetést is veszélyeztető bizonytalanság és nyomor közepette a magyar művészetek és irodalom soha nem látott magasságokba emelkedett, míg a század második fele alig termelt maradandó műalkotásokat, irodalmi műveket.

Magyarországon a szó szoros értelmében csak a rendszerváltástól van demokrácia, ennek hiánya azonban valószínűleg nem hátráltatta volna az ország fejlődését, ahogy számos nem demokratikus ország példája mutatja ezt Délkelet-Ázsiától Dél-Európáig. Manapság egyedül a demokratikus választások biztosítanak legitimitást egy rendszernek, azonban Max Weber szerint ez a

legitimitásnak csupán az egyik formája, így a Horthy-rendszert például a tradicionális legitimáció kategóriájába sorolhatjuk. A Rákosi-rendszer ezzel szemben mindenfajta legitimációt nélkülözött, ahogy Kádár is a hatvanas évek közepéig, végéig. Bár hatalmukat az erőszak tartotta fenn, ők is törekedtek a legitimitásra, ezt nemcsak a rendszeres, de teljesen formális választások jelezték („racionális legitimitás”), hanem a felvállalt és hangoztatott „missziók” és „próféciaik” is („karizmatikus legitimáció”). A sztálinizmus be nem teljesített prófécijája „az elmaradottság felszámolásának, valamint a társadalmi egyenlőség megteremtésének ígérete” volt, de „a hitelét veszített „karizmatikus” prokonzul vezérekkel... a sztálinista hatalom végül nem nyert legitimitást a térségben”, ekkor jött az új szakasz, és „a távoli jövőbe vesző misszió felcserélése a fogyasztás-orientációval” (Berend, 1999).

A meghirdetett karizmatikus misszió 1964-re kudarcot vallott, és szerintem éppen ez a fordulópont tükröződött a kiszámított HDI-mutatókban: az addig követett extenzív (mennyiségi szemléletű, minőséget nem értékelő, erőltetett) növekedési politika, az addigi felzárkózási misszió csődöt mondott, valamennyi rendelkezésre álló forrását felélte. A nyugat utolérését egyre ritkábban emlegették, „majd 1964-től eltűnt az újságok hasábjairól” (Szakács, 1998). Kijelenthetjük, hogy a kommunizmus missziója ekkorra megbukott. Az uralma legitimitását kereső pártvezetőség – 1956 árnyékában – ekkor fordult a fogyasztás-orientációhoz, nem azért, mert ez jövőt és perspektívát kínált volna az ország további gazdasági fejlődéséhez, hanem mert nem maradt más lehetősége a legitimitásra. Az ekkor indított reformok őszinteségében nincs okunk kételkedni, azonban ez mitsem változtat azon a tényen, hogy a rendszer előbb a beruházásokat áldozta fel a fogyasztás oltárán, majd a külföldi eladósodás útjára lépett – mindez egyenesen vezetett el a rendszerváltásig, anélkül, hogy a centrum országaihoz képest a lemaradást megállítani vagy akárcsak lassítani is sikerült volna.

A politika mellett olyan kulturális tényezők is, mint a nemzeti öntudat hozzájárulnak a gazdaság fejlődéséhez, majd a sikeres fejlődés is visszahat ennek alakulására: a gazdaságilag sikeres nemzetek egyre magabiztosabbak is. Sajnos Magyarország egy fordított spirált élt meg a század utolsó évtizedeiben, azaz a gazdaság sikertelensége a nemzeti öntudatot romboló tényezővé vált, ez nyilvánult meg a magyar áruk általánosan alacsony értékelésében, külföldre cserélésében, amikor csak lehetett, ami sok egyébként versenyképes magyar vállalat vesztét okozta a rendszerváltás idején.

Az 1964-ig meredeken fejlődő, majd onnantól zuhanásnak induló magyar HDI grafikonban az a sokkoló, hogy éles ellentétben áll a lakosság élő emlékezetével, amelyben ez az időszak éppen a „gulyáskommunizmus” kezdete, a gyűlöletes Rákosi-rendszer és az 56-os forradalom kádári megtorlását követően innentől lendült fel a mezőgazdaság termelése, engedélyezték a háztájit, javult az élelmiszer-ellátás, hozzáférhetővé váltak a tartós fogyasztási cikkek („fridsider-szocializmus”), kiterjesztették a társadalombiztosítást, kiengedték az utolsó politikai elítélteket, és még sorolhatnánk a „vívmányokat”. Pedig a kép nem csal, és nyilván az UNDP sem véletlenül választotta a fejlődés mérőszámául a fenti három mutatót a lakosság hűtőszekrénnel vagy sörrel és virslivel való ellátottsága helyett. A diagram nem sajátosan magyar jelenséget mutat, a bukás egy-két év eltéréssel ugyanúgy követhető a csehszlovák és bolgár adatsoron is. A szocialista felzárkózási kísérlet minden erőforrása kimerült ekkorra: mind az államosítás, a munkaerő-bevonás, az erőltetett megtakarítás, az infrastruktúra állagmegóvó beruházásainak elhalasztása (Bogár, 1989), mind a nép bizalma és türelme elfogyott. A legitimitás fenntartására hozott népszerűségi intézkedések (a Kornai által leírt „koraszülött jóléti állam”) és a rendszer sorozatos reformjai a külső forrásbevonás (külső adósságfelvétel) ellenére sem tudták megváltoztatni a romló tendenciát. Alighanem egyetérthetünk a 70-es évek kedvező légköre iránt nosztalgiával viseltető történészeket kritizáló Csaba

Lászlóval abban, hogy „weberi tartalommal aligha beszélhetünk modernizációról, hisz annak a mindenkori legfejlettebbekhez történő alkalmazkodás képessége a lényegi vonása – ez pedig nem esetleges okok miatt hiányzott...”, „a „jólét – szocialista módon” fönntarthatatlan volt és maradt. A koraszülött jóléti állam természetesen finanszírozhatatlannak és fönntarthatatlannak bizonyult, mind a nyugdíj- és egészségbiztosítás, mind a foglalkoztatás és közigazgatás területén.” „... enyhén szólva kérdéses, hogy indokolt-e nosztalgikusan aranykorként láttatni azt az időszakot, amikor a népszerű, ámde fönntarthatatlannak bizonyult intézkedéseket bevezették” (Csaba, 2003).

Nem tudhatjuk, mi történt volna, ha Magyarország elkerülhette volna a szocialista kísérletet, de a fenti HDI-ábra erősen azt sugallja, hogy az 1964-ig tartó fejlődést Európa többi államához hasonlóan akkor is megéltük volna, még hozzá talán kevesebb áldozattal. Az 1964-es bukást viszont elkerülhettük volna, ez tartósan ugyanis csak a szocialista országokat sújtotta, igaz, hogy a felzárkózás valamennyi országban lelassult ebben az időben. Az európai integráció is fátum ebben a térségben, mutatja ezt Románia és Bulgária hamarosan esedékes csatlakozása is, bár kétségtelen, hogy itt a sorrendnek nagy jelentősége van (az Unió, melybe a kelet-közép-európai államok beléptek 2004-ben, már nem ugyanaz, mint volt két évtizeddel korábban – és korántsem segíti annyira az újonnan csatlakozó országokat, mint a 80-as években belépett mediterrán országokat). A szocialista rendszer vívmányai tagadhatatlanok a háború előtti rendszer káros vonásainak megszüntetésében (anakronisztikus osztálystruktúra, alacsony mobilitás, komoly társadalmi feszültségek, szegénység és egyenlőtlenség), ezeknek azonban ma már Európa egyetlen országában sem látjuk nyomát, így tudhatjuk, hogy ez a szocializmus „társadalom-átalakító” tevékenysége nélkül is megtörtént volna. Olyan hagyatéka van azonban ennek a 40 évnek, amit a szerencsésebb országok – így

például a kommunizmussal sokáig kacérkodó Görögország is – elkerültek: a nemzet későbbi társadalmi-gazdasági fejlődésének alapját képező humán és fizikai tőke eróziója.

Az értekezésben közölt számítások és következtetések a történettudomány számára hasznos betekintést jelentenek a GDP/fő adatsorok sokféleségébe, egyértelművé teszik a szintek viszonylagosságát és a növekedési ütemek megbízhatóságát. Új eredmény a HDI rekonstruálása az évszázad egészére, és az általa feltárt sajátosság, hogy az életszínvonalban beállt javulás lehet egyben a növekedésben beállt csőd jele vagy következménye is. Szintén tovább hasznosítható a dolgozatból a gazdaságon túli tényezők fejlettségre gyakorolt hatásának elemzése, így például a politikai legitimáció és a nemzeti öntudat hatása a gazdasági növekedésre. Ennél többre az értekezés adta kereteken belül nem is vállalkozhattam, de ezen eredményeket a csak érintőlegesen és a kor legújabb tudományos eredményeit sokszor nélkülözve tárgyalt részletek sem kérdőjelezik meg. Ezzel kapcsolatban köszönetem kell kifejezzem az egyes területek szakértőinek a sok hasznos észrevételért, és ezen hibák egy részének javításáért, pontosításáért.

SZŰKÍTETT IRODALOMJEGYZÉK

- BAIROCH, PAUL (1976): Europe's Gross National Product, 1800-1975. The Journal of European Economic History.
- BEREND T. IVÁN - SZUHAY MIKLÓS (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944, 2. kiadás, Kossuth és KJK.
- BEREND T. IVÁN (1983): Gazdasági útkeresés 1956 – 1965, Magvető, Budapest.
- BEREND T. IVÁN (1999): Terelőúton. Kelet-Közép-Európa 1944-1990, Vince Kiadó, Budapest.
- BOGÁR LÁSZLÓ (1989): Kitorési kísérleteink, KJK, Budapest
- CENTRE OF DEVELOPMENT STUDIES (CDS), University of Groningen, <http://www.ggdc.net/homeggdc.html> (vagy másképpen: Groningen Growth and Development Centre and the Conference Board, Total Economy Database, August 2005, <http://www.ggdc.net>)

- CSABA LÁSZLÓ (2003): Berend T. Iván - Csató Tamás (2002) könyvének recenziója a Közgazdasági szemlében, 2003. február, 188-192. old.
- DORNBUSH, RUDIGER; STANLEY FISHER; GORDON R. SPARKS (1989): Macroeconomics, McGraw-Hill.
- ECKSTEIN, ALEXANDER (1955): National Income and Capital Formation in Hungary 1900-1950, Income and Wealth, Series V, London.
- ECONOMIC HISTORY SERVICES, Louis Johnston, Department of Economics, College of Saint Benedict / Saint John's University, <http://www.eh.net/hmit/compare/>
- EHRlich ÉVA (1988): Országok versenye 1937 - 1986, KJK.
- FUKUYAMA, FRANCIS (1997): Bizalom, Európa Kiadó
- HUMAN DEVELOPMENT REPORT (2001), UNDP kiadvány, www.undp.org, 2001. május (legújabb adatai 1998-asok)
- JÁNOSSY FERENC (1966): A gazdasági fejlődés trendvonalala és a helyreállítási periódusok. KJK
- KSH (1996): Magyarország népessége és gazdasága, Múlt és Jelen, 1895 -1995.
- MADDISON, ANGUS (2001): Die Weltwirtschaft: Eine Millenniumperspektive, OECD, Paris
- MADDISON, ANGUS (1995): Monitoring the World Economy 1820-1992, OECD, Paris
- MITCHELL, B.R. (1998): International Historical Statistics 1750-1993, I-III. Stockton Press, New York, United States.
- OECD (2001): Cities and Regions in the New Learning Economy, Paris
- PENN WORLD TABLE, Center for International Comparisons, University of Pennsylvania (CICUP) <http://pwt.econ.upenn.edu/>
- PETŐ IVÁN - SZAKÁCS SÁNDOR (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet, KJK.
- ROMSICS IGNÁC (2001): Magyarország története a XX. Században, Osiris.
- SZAKÁCS SÁNDOR (1998): Gazdaságtörténet I-II. SZÁMALK.

IV. Publikációs lista

- Márki-Zay Péter: Trendvonalak és felzárkózási periódusok empirikus vizsgálata (Tavaszi Szél Konferencia, előadás és vázlat a konferencia kiadványban, 2003, 141-144. old.)
- Márki-Zay Péter: A magyar nemzeti jövedelem alakulásának vizsgálata (közlésre elfogadott cikk, Kronosz, PPKE, 2005)
- Márki-Zay Péter: A volt szocialista gazdaságok reális teljesítménye a rendszerváltáskori transzformációs veszteségek tükrében (közlésre elfogadott cikk, Kronosz, PPKE, 2005)